

شاخصه‌های جامعه دینی با توجه به خطبه‌های جمعه و عیدین پیامبر ﷺ

ندا ملکی فاراب^۱

مجید معارف^۲

چکیده

این پژوهش به مطالعه خطبه‌های جمعه و عیدین پیامبرگرامی اسلام ﷺ می‌پردازد. در یک نگرش کلی، با جمع‌آوری خطبه‌های جمعه و عیدین به جا مانده رسول خدا ﷺ از جوامع حدیثی شیعه و اهل سنت به مواردی چون گزارش اجمالی از خطبه‌ها، فهرست کل نمایه‌های خطبه‌ها بدون حذف مکررات و فهرست کل نمایه‌های خطبه‌ها با حذف مکررات اشاره شده است. سپس در قالب تحلیل موضوعات خطبه‌ها مسائلی از قبیل تعیین مؤلفه‌های مهم خطبه‌ها، میزان تکرار مؤلفه‌های مهم، اولویت بندی ارزش‌های دینی، شاخصه‌های جامعه دینی از دیدگاه پیامبر اسلام ﷺ، حجم و مدت زمان ایراد خطبه‌ها و تحلیل مناسبتی آنها مورد بررسی قرار گرفته است. از آن جا که مؤلفه‌های اخلاقی بیشترین میزان تکرار را در میان سایر مؤلفه‌ها به خود اختصاص داده است، لذا اخلاق‌مداری به عنوان مهم‌ترین شاخصه جامعه دینی از دیدگاه نبی مکرم اسلام ﷺ معرفی گردیده است.

کلیدواژه‌ها: پیامبر خدا ﷺ، خطبه‌های جمعه، خطبه‌های عیدین، تحلیل مضمونی.

مقدمه

از آن جا که یکی از اسلوب‌های رایج بیان میان اعراب در عصر جاهلی روش خطابه بوده است، لذا پیامبر اکرم ﷺ نیز در مقام خطاب، موعظه و هدایت مردم و تبلیغ دین الهی و القای مقاصد خویش از این روش بهره برده و از این رو، بخشی از میراث حدیثی شیعه و

۱. دانشجوی دکتری روان‌شناسی تربیتی دانشگاه الزهراء ﷺ.

۲. استاد دانشگاه تهران (maaref@ut.ac.ir).

اهل سنت خطبه‌های حضرت است. در طول تاریخ، محدثان نیز از این بخش از کلام پیامبر اسلام ﷺ غافل نبوده و به جمع‌آوری خطبه‌های حضرت پرداخته‌اند. از میان خطبه‌های نبی مکرم اسلام ﷺ، خطبه‌های جمعه و عیدین، از آن جهت که در این خطبه‌ها، خطیب مسائل و دغدغه‌های دینی و اجتماعی را به مسلمانان گوشزد می‌کند، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. بنا براین، تحلیل خطبه‌های پیامبر می‌تواند دغدغه‌ها و اولویت‌های دینی و اجتماعی آن روز جامعه اسلامی را نشان دهد؛ ضمن این که خطبه‌های پیامبر بخشی از سنت ایشان به شمار می‌رود. البته به لحاظ اهمیت خطبه‌ها مسلمانان اهتمام جدی نسبت به جمع‌آوری آنها داشته‌اند.^۳

گزارش اجمالی از خطبه‌ها

از میان خطبه‌های پیامبر اسلام ﷺ تعداد چهارده خطبه، متشکل از ده خطبه جمعه و چهار خطبه عیدین، جمع‌آوری گردیده است که این تعداد با توجه به مدت زمان حیات مبارک پیامبر اسلام ﷺ بسیار اندک بوده و عواملی هم چون نقل شفاهی حدیث، نقل به معنا، تقطیع حدیث و وجود جنگ‌ها و مسافرت‌هایی که به اقتضای شرایط دوره رسالت ایشان پیش می‌آمده، موجب تقلیل خطبه‌ها گردیده است. از سوی دیگر، به دلیل فراهم بودن شرایط و مقدمات لازم، همه خطبه‌های جمعه و عیدین پیامبر ﷺ در شهر مدینه ایراد شده است. هم‌چنین، تعداد یازده خطبه تنها در منابع اهل سنت، دو خطبه تنها در منابع شیعی و یک خطبه نیز هم در منابع اهل سنت و هم در منابع شیعی نقل شده است. زمان صدور خطبه‌ها نیز به جز خطبه اول - که در اولین سال هجرت پیامبر اسلام ﷺ ایراد شده است - نامشخص است؛ ضمن این که به جز خطبه اول - که به صورت کامل در منابع ذکر شده است - دیگر خطبه‌ها ناقص بوده و در برخی موارد، فقط یک جمله از آنها باقی مانده است.

جدول شماره ۱۰: بررسی وضعیت خطبه‌ها

خطبه	محل صدور	مذکور در منابع	زمان صدور	وضعیت
اول	مدینه	اهل سنت	اول هجری	کامل
دوم	مدینه	شیعه	نا مشخص	ناقص

۳. از جمله آنها می‌توان به کتب ذیل اشاره کرد: (۱) الجانب الاعلامی فی خطب الرسول الاعظم ﷺ، (۲) سید نهج الخطابه، خطب الرسول الاعظم ﷺ، حسن تقوی، (۳) نهج الخطابه، علی علم الهدی خراسانی، (۴) پیام پیامبر ﷺ.

خطبه	محل صدور	مذکور در منابع	زمان صدور	وضعیت
سوم	مدینه	اهل سنت و شیعه	نا مشخص	ناقص
چهارم	مدینه	اهل سنت	نا مشخص	ناقص
پنجم	مدینه	اهل سنت	نا مشخص	ناقص
ششم	مدینه	اهل سنت	نا مشخص	ناقص
هفتم	مدینه	اهل سنت	نا مشخص	ناقص
هشتم	مدینه	اهل سنت	نا مشخص	ناقص
نهم	مدینه	اهل سنت	نا مشخص	ناقص
دهم	مدینه	اهل سنت	نا مشخص	ناقص
یازدهم	مدینه	اهل سنت	نا مشخص	ناقص
دوازدهم	مدینه	شیعه	نا مشخص	ناقص
سیزدهم	مدینه	اهل سنت	نا مشخص	ناقص
چهاردهم	مدینه	اهل سنت	نا مشخص	ناقص

خطبه اول (نخستین خطبه جمعه پیامبر ﷺ، در شهر مدینه)

بنا بر شواهد تاریخی، این خطبه اولین خطبه نماز جمعه پیامبر اکرم ﷺ است که در شهر مدینه ایراد گردیده است و نقل شده هنگامی که پیامبر ﷺ از مکه به طرف مدینه مهاجرت فرمود، روز دوشنبه دوازدهم ربیع الاول در دهکده «قبا» بر «بنی عمرو بن عوف» وارد گردید و سه روز در آنجا توقف فرموده و مسجدی بنا نمود و جمعه همان هفته از قبا حرکت نموده و در یثرب فرود آمدند و در آنجا اقامه نماز جمعه نموده و این خطبه را به عنوان اولین خطبه و سخنرانی در آن هنگام ایراد فرمودند.^۴ اسناد این خطبه در مصادر و منابع مختلف، اعم از منابع شیعه و اهل سنت ذکر گردیده است که البته همه این منابع سند و خود خطبه را از کتاب تاریخ الامم والملوک طبری نقل کرده اند:

حدثني يونس بن عبد الأعلى، قال: أخبرنا ابن وهب، قال: حدثني سعيد بن عبد الرحمن الجمحي، أنه بلغه عن خطبة رسول الله ﷺ في أول جمعة صلاها بالمدينة في بني سالم بن عوف:

الْحَمْدُ لِلَّهِ أَحْمَدُهُ وَأَسْتَعِينُهُ وَأَسْتَغْفِرُهُ، وَأَسْتَهْدِيهِ وَأُؤْمِنُ بِهِ وَلَا أَكْفُرُهُ وَأُعَادِي مَنْ يَكْفُرُهُ وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ ...؛

حمد و سپاس خدای راست، او را ستایش می‌کنم و از او یاری می‌جویم و از او بخشایش و هدایت می‌طلبم و به او می‌گروم و با هر آن کس که به او کافر شود، دشمنی می‌ورزم. و گواهی می‌دهم که معبود راستینی جز «الله» - که یگانه و بی‌انباز است - وجود ندارد ...

۴. تاریخ الامم والملوک، ج ۲، ص ۱۱۵؛ پیام پیامبر، ص ۲۵۰.

نمایه موضوعات خطبه اول

- حمد و سپاس خداوند و یاری و بخشش و هدایت طلبیدن از او: (الْحَمْدُ لِلَّهِ أَحْمَدُهُ وَ أَسْتَعِينُهُ وَأَسْتَغْفِرُهُ، وَأَسْتَهْدِيهِ)،
- شهادت به پیامبری و رسالت حضرت محمد ﷺ: (وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ)،
- اعلام ایمان به خدا و دشمنی با کافران: (وَأُومِنُ بِهِ وَلَا أَكْفُرُهُ وَأَعَادِي مَنْ يَكْفُرُهُ)،
- اشاره به شرایط دوره بعثت: (أَرْسَلَهُ بِالْهُدَى وَالنُّورِ وَالْمَوْعِظَةِ عَلَى فِتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ وَقَلَّةٍ مِنَ الْعِلْمِ وَصَلَاةٍ مِنَ النَّاسِ وَانْقِطَاعِ مِنَ الزَّمَانِ وَدُنُوتِ مِنَ السَّاعَةِ وَقَرِيبٍ مِنَ الْأَجَلِ)،
- اشاره به اطاعت پیامبر به عنوان وسیله هدایت مردم: (مَنْ يَطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ رَشِدَ وَ مَنْ يَعِصِهِ فَقَدْ غَوَى وَفَرَطَ وَضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا)،
- دعوت به تقوای الهی و تبیین مصادیق و آثار آن: (وَأَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ)،
- اشاره به احوال انسان پس از مرگ: (وَذُخْرًا فِيمَا بَعْدَ الْمَوْتِ حِينَ يَفْتَقِرُ الْمَرْءُ إِلَى مَا قَدَّمَ)،
- اشاره به بهره گرفتن مسلمانان از زندگی دنیوی، بدون این که در کار خدا کوتاهی کند: (خُذُوا بِحَظِّكُمْ وَلَا تَفَرِّطُوا فِي جَنْبِ اللَّهِ)،
- دعوت مسلمانان به احسان و نیکی کردن در حق یکدیگر: (فَأَحْسِنُوا كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ)،
- امر به دشمنی کردن با کسی که دشمن خداوند است؛ (تبری): (وَ عَادُوا أَعْدَاءَهُ)،
- دعوت به کثرت یاد پروردگار و تلاش برای آخرت: (فَأَكْثِرُوا ذِكْرَ اللَّهِ وَاعْلَمُوا لِمَا بَعْدَ الْيَوْمِ)،
- دعوت مسلمانان به اصلاح آن چه بین آنها و خداوند است: (فَإِنَّهُ مَنْ يَصْلِحْ مَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ يَكْفِيهِ اللَّهُ مَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ النَّاسِ).

خطبه دوم (خطبه جمعه آخر ماه شعبان)

این خطبه را پیامبر اکرم ﷺ در جمعه آخر ماه شعبان ایراد فرموده‌اند. نکته قابل ذکر، این که فقط در منابع شیعی به خطبه اشاره شده است.^۵ شیخ کلینی - رحمة الله علیه - در *الکافی*، خطبه را به نقل از امام محمد باقر عليه السلام نقل می‌کند؛ بدین صورت که امام باقر عليه السلام

۵. این خطبه در منابع مختلف شیعی، از جمله: *الکافی*، *الامالی صدوق*، *بحار الانوار* و... با قدری اختلاف در متن خطبه نقل شده است.

می‌فرماید: پیامبر اکرم ﷺ در جمعه آخر ماه شعبان پس از ستایش و ثنای خداوند این خطبه را ایراد فرمود. این خطبه فقط در منابع شیعی آمده است. شیخ صدوق سند خطبه را در الامالی چنین ذکر کرده است:

حدثنا محمد بن يحيى وغيره، عن أحمد بن محمد بن عيسى، عن الحسن بن محبوب، عن أبي أيوب، عن أبي الورد، عن أبي جعفر، قال: خطب رسول الله ﷺ الناس في آخر جمعة من شعبان، فحمد الله وأثنى عليه، ثم قال: إِنَّهُ قَدْ أَظْلَكُمْ شَهْرُ فِيهِ لَيْلَةٌ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ وَهُوَ شَهْرُ رَمَضَانَ فَرَضَ اللَّهُ صِيَامَهُ ...^٦ امام باقر عليه السلام روایت فرموده که پیغمبر اکرم ﷺ در جمعه آخر ماه شعبان پس از ستایش و ثنای خداوند فرمود:

ای مردم، ماهی بر شما سایه افکنده است که در آن ماه شبی است که از هزار ماه نیکوتر است، و آن ماه رمضان است، پروردگار روزه این ماه را واجب فرمود و ...

نمایه موضوعات خطبه دوم

- حمد و ستایش پروردگار: (فَحَمِدَ اللَّهُ وَ أَثْنَى عَلَيْهِ)،
- اشاره به فضیلت شب قدر: (إِنَّهُ قَدْ أَظْلَكُمْ شَهْرُ فِيهِ لَيْلَةٌ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ)،
- اشاره به ویژگی‌های ماه رمضان و فضیلت و اهمیت آن: (هُوَ شَهْرُ رَمَضَانَ فَرَضَ اللَّهُ صِيَامَهُ وَ ...)،
- ثواب افطاری در ماه رمضان (تبيين وظایف مسلمانان در ماه مبارک رمضان): (وَمَنْ فَطَّرَ فِيهِ مُؤْمِنًا صَائِمًا كَانَ لَهُ بِذَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ عِثْقٌ رَقَبَةٍ وَ مَغْفِرَةٌ لِدُنُوبِهِ فِيَمَا مَضَى)،
- دعوت مسلمانان به رعایت بزرگواری‌های اخلاقی و ذکر پاداش آنها: (وَمَنْ خَفَّفَ فِيهِ عَنِ مَمْلُوكِهِ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْهُ حِسَابَهُ ...)،
- یادآوری چهار خصلت که مسلمانان همواره ناگزیرند متصف به آنها باشند: (وَلَا غِنَى بِكُمْ عَنْ أَرْبَعِ خِصَالٍ خَصَلْتَيْنِ تُرْضُونَ اللَّهَ بِهِمَا)،
- گواهی دادن به یکتایی خدا: (فَشَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ)،
- شهادت به پیامبری و رسالت پیامبر اکرم ﷺ: (وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ)،
- خواستار شدن حوایج از خداوند به ضمیمه عافیت (دعا): (وَأَمَّا اللَّتَانِ لَا غِنَى بِكُمْ

٦. الکافی، ج ٤، ص ٦٧. نکته: لازم به ذکر است که شیخ صدوق در الامالی از پیامبرگرمی اسلام ﷺ خطبه دیگری را نقل کرده است که حضرت آن را در یکی از روزهای پایانی ماه شعبان در استقبال از ماه مبارک رمضان ایراد فرموده‌اند و البته به روز ایراد خطبه که جمعه بوده یا نه اشاره‌ای نشده است (رک: الامالی صدوق)، ص ٩٤ - ٩٦.

عَنْهُمَا فَتَسْأَلُونَ اللَّهَ فِيهِ حَوَائِجَكُمْ)،

• پناه بردن به خدا از آتش دوزخ: (وَتَعُوذُونَ بِهِ مِنَ النَّارِ).

خطبه سوم: (خطبه پیامبر اکرم ﷺ در امر به اقامه نماز جمعه)

این خطبه را پیامبر اکرم ﷺ در امر به اقامه نماز جمعه ایراد فرموده‌اند و آن طور که از ظاهر خطبه برمی‌آید، این خطبه به فرمان خداوند به اقامه اولین نماز جمعه اشاره دارد. البته همان طور که گذشت، درباره اقامه اولین نماز جمعه مسلمانان نقل‌های تاریخی متعدد و مختلفی وجود دارد؛ اما آن چه که درباره این خطبه، قابل ذکر است، این است که با توجه به متن خطبه، پس از ایراد آن باید نماز جمعه اقامه شود. این خطبه هم در منابع شیعی و هم در منابع اهل سنت آمده است که البته منابع شیعی به نقل از منابع اهل سنت آن را ذکر کرده‌اند. این ماجه در سنن خود سند و متن خطبه را این چنین ذکر کرده است:

حدثنا محمد بن عبد الله بن نمير، ثنا الوليد بن بكير، ابو جناب (جناب)، حدثني عبد الله بن محمد العدوي، عن علي بن زيد، عن سعيد بن المسيب، عن جابر بن عبد الله، قال: خطبنا رسول الله ﷺ، فقال:

أَلَا أَيُّهَا النَّاسُ تُوْبُوا إِلَى رَبِّكُمْ قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا، وَبَادِرُوا الْأَعْمَالَ الصَّالِحَةَ أَنْ تَشْغَلُوا...^٧
ای مردم، پیش از آن که بمیرید، به سوی پروردگار خود بازگردید و قبل از این که گرفتار شوید، به افعال نیک مبادرت ورزید ...

نمایه موضوعات خطبه سوم

- دعوت مردم به توبه قبل از مرگ: (أَلَا أَيُّهَا النَّاسُ تُوْبُوا إِلَى رَبِّكُمْ قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا)،
- مبادرت ورزیدن به کار نیک در دنیا قبل از عذاب گرفتاری در آخرت: (وَبَادِرُوا الْأَعْمَالَ الصَّالِحَةَ أَنْ تَشْغَلُوا)،
- توصیه به ذکر خدا و صدقه دادن به عنوان عاملی برای مستحکم کردن ارتباط بین انسان و خدا و اشاره به نتایج آن: (وَصَلُّوا الَّذِي بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ رَبِّكُمْ بِكَثْرَةٍ ذَكَرْتُمْ لَهُ، وَكَثْرَةَ الصَّدَقَةِ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ)،
- فرمان به اقامه نماز جمعه و تشریح آن: (أَنَّ اللَّهَ - عَزَّ وَجَلَّ - قَدْ افْتَرَضَ عَلَيْكُمُ الْجُمُعَةَ...)،
- اشاره به عواقب ترک نماز جمعه: (فَمَنْ تَرَكَهَا وَلَهُ إِمَامٌ، فَلَا جَمَعَ اللَّهُ لَهُ شَمْلَةً...)،

٧. سنن ابن ماجه، ج ١، ص ٣٤٣.

• برشمردن ویژگی‌های امام جمعه: (أَلَا وَلَا يَوْمَ فَاجِرٍ مُّؤْمِنًا إِلَّا أَنْ يَقَهَّرَهُ سُلْطَانٌ يَخَافُ سَيْفَهُ أَوْ سَوْطَهُ).

خطبه چهارم (جمعه)

در منابع اهل سنت، به جز خطبه‌ای که پیامبر اکرم ﷺ در اولین جمعه حضورشان در شهر مدینه ایراد فرموده‌اند، خطبه جمعه کاملی دیده نمی‌شود و فقط بخش‌هایی از خطبه‌های جمعه حضرت نقل شده است که این خطبه نیز همین گونه است. مسلم نیشابوری در صحیح مسلم از طرق مختلف خطبه را به روایت از جابر نقل کرده است که در هر کدام از این روایت‌ها با کمی تغییر و تفاوت در الفاظ، به خواندن دو رکعت نماز هنگام ورود به مسجد در روز جمعه، در حالی که امام خطبه می‌خواند، سفارش شده است که به یکی از این طرق نقل روایت در زیر اشاره می‌شود:

و حدثنا أبو الربيع الزهراني وقتيبة بن سعيد، قال: حدثنا حماد و هو ابن زيد، عن عمرو بن دينار، عن جابر بن عبد الله، قال: إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمْ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَقَدْ خَرَجَ الْإِمَامُ مِنْ مَسْجِدِ قَلِيلِصَلْ رَكَعَتَيْنِ.^۸

نمایه موضوعات خطبه

• دستور پیامبر ﷺ به خواندن دو رکعت نماز تحیت^۹ هنگام ورود به مسجد در روز جمعه، در حالی که امام خطبه می‌خواند: (إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمْ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَقَدْ خَرَجَ الْإِمَامُ مِنْ مَسْجِدِ قَلِيلِصَلْ رَكَعَتَيْنِ).

خطبه پنجم (جمعه)

حضرت در یکی از خطبه‌های جمعه مسیریان خطبه خود را تغییر داده و در اثر ورود فردی به نماز جمعه او را توصیه به خواندن دو رکعت نماز تحیت می‌کند؛ به این ترتیب که هنگام خواندن خطبه توسط پیامبر گرامی اسلام ﷺ فردی به نام سلیک العطفانی وارد مکان اقامه نماز جمعه می‌شود و می‌نشیند. حضرت او را دیده و می‌فرماید: «ای سلیک، برخیز و خیلی کوتاه دو رکعت نماز تحیت به جا آور». سپس حضرت جمله‌ای را در قالب

۸. صحیح مسلم، ج ۲، ص ۱۶۳.

۹. در شرح نووی بر صحیح مسلم مقصود از خواندن دو رکعت نماز در این حدیث، نماز تحیت است (ر.ک. شرح صحیح مسلم، ج ۲، ص ۱۶۴).

خطبه بیان می‌فرمایند. در صحیح مسلم به روایت از جابر سند و متن خطبه این گونه نقل شده است:

و حدثنا اسحاق بن ابراهیم و علی بن خشرم كلاهما، عن عیسی بن یونس، قال ابن خشرم: أخبرنا عیسی، عن أعمش، عن ابی سفیان، عن جابر بن عبد الله، قال: إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمْ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَالْأَمَامُ يَخْطُبُ فَلْيَرْكِعْ رَكَعَتَيْنِ وَ لِيَتَجَوَّزَ فِيهِمَا؛^{۱۰}
 هنگامی که یکی از شما در روز جمعه وارد مکان اقامه نماز جمعه می‌شود، در حالی که امام خطبه می‌خواند، پس خیلی کوتاه دو رکعت نماز تحیت بخواند.

خطبه ششم (جمعه)

از این خطبه فقط یک جمله برجای مانده است و فقط در منابع اهل سنت به آن اشاره شده است. در برخی از این منابع، خطبه با یک جمله بیشتر و هم چنین، از طرق دیگری نقل شده است. در صحیح البخاری است که از پیامبر ﷺ در حالی که بر بالای منبر خطبه ایراد می‌فرموده‌اند، شنیده شده است و دلیل ایراد خطبه بدین قرار است که مردم در زمان پیامبر اسلام ﷺ فقیر بودند و جنس لباسشان از پشم و برگ‌های نخل بود و مسجد پیامبر - که مردم در آن جمع می‌شدند - تنگ و مساحت آن کم بود. به همین دلیل، مردم زمانی که در صفوف به هم پیوسته کنار هم قرار می‌گرفتند، عرق می‌کردند و نقل شده زمانی که بوی بد عرق به علت کوتاه بودن ارتفاع منبر پیامبر اسلام ﷺ و فاصله کم آن با مردم به حضرت رسید، ایشان این جملات را در قالب خطبه ایراد فرمودند.

دو سند در باره این خطبه در کتب روایی اهل سنت وجود دارد که یکی از آنها در مسند احمد بن حنبل و دیگری در صحیح البخاری است. ما ابتدا اسناد خطبه و متن آن را به نقل از این دو منبع آورده و سپس روایت مسند احمد بن حنبل را به دلیل تقدم زمان نگارش آن بر صحیح البخاری مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌دهیم.

• در مسند احمد بن حنبل سند و متن خطبه این گونه آمده است:

حدثنا عبد الله، حدثني أبي، ثنا أبو سعيد، ثنا سليمان بن بلال، عن عمرو يعني ابن أبي عمرو، عن عكرمة، عن ابن عباس وسأله رجل عن الغسل يوم الجمعة، ... فقال: يا أيها النَّاسُ! إِذَا جِئْتُمُ الْجُمُعَةَ فَاغْتَسِلُوا، وَ لِيَمْسَ أَحَدُكُمْ مِنْ أَطْيَبِ طَيْبٍ أَنْ كَانَ عِنْدَهُ.^{۱۱}

۱۰. همان جا.

۱۱. مسند احمد بن حنبل، ج ۱، ص ۲۶۹.

• در صحیح البخاری سند و متن خطبه این چنین آمده است:

حدثنا آدم بن أبي إياس، قال: حدثنا ابن أبي ذئب، عن الزهري، عن سالم، عن أبيه، قال: سمعت النبي ﷺ يخطب على المنبر، فقال: وَمَنْ جَاءَ إِلَى الْجُمُعَةِ فَلْيَغْتَسِلْ.^{۱۲}

و در مسند احمد بن حنبل به روایت ابن عباس و با صرف نظر از ذکر مقدمه ایشان، به نقل از پیامبر ﷺ این گونه آمده است:

و هر کس که به نماز جمعه می آید، پس باید غسل کند. ای مردم، آگاه باشید هنگامی که به نماز جمعه می آید، غسل کنید تا هر کدام از شما که نزد دیگری است، پاک ترین پاکان را لمس کند.

نمایه موضوعات خطبه

• اهتمام و دستور رسول خدا ﷺ به امر نظافت مسلمانان در روز جمعه و سایر اوقات.

خطبه هفتم (جمعه)

این خطبه - که تنها جمله ای از آن باقی مانده است - فقط در منابع اهل سنت، آن هم در المعجم الصغیر طبرانی آمده است: پیامبر اکرم ﷺ در یکی از جمعه های حیاتشان این خطبه را ایراد فرموده اند که به قرار زیر است:

عن الحسن بن أبراهيم بن مطروح الخولاني المصري، حدثنا يزيد بن سعيد الاسكندراني الصباحي، حدثنا مالك بن انس، عن سعيد بن ابى سعيد المقبري، عن إبيه، عن إبي هريرة: أن رسول الله ﷺ قال في جمعة من الجمع:
 ۱. مَعَاشِرَ الْمُسْلِمِينَ! إِنَّ هَذَا يَوْمٌ جَعَلَهُ اللَّهُ لَكُمْ عِيدًا؛
 ۲. فَأَغْتَسِلُوا وَعَلَيْكُمْ بِالسَّوَاكِ.^{۱۳}

ای گروه مسلمانان، همانا خداوند این روز (جمعه) را برای شما عید قرار داده است.

پس باید در این روز غسل کنید و مسواک بزنید.

نمایه موضوعات خطبه

• اشاره به عید بودن جمعه برای مسلمانان،

۱۲. صحیح البخاری، ج ۱، ص ۲ و ۴.

۱۳. المعجم الصغیر، ج ۱، ص ۱۲۹.

• امر به غسل کردن و مسواک زدن (رعایت نظافت) در روز جمعه.

خطبه هشتم (جمعه)

طبرانی این خطبه را در المعجم الکبیر ذکر کرده و می‌نویسد: گروه هفت نفره یا نه نفره‌ای به نمایندگی از مردم سرزمین خود محضر پیامبر رسیدند. به آنها اذن ورود داده شد، داخل شدند و گفتند: ای رسول خدا، ما به دیدار شما آمده‌ایم برای این که در حق ما دعای خیر بکنید و به ما دستوری بدهید. سپس نشستند، به آنها خرما و جایگاهی تعارف کردند تا چند روزی در آن جا اقامت داشته باشند. چند روز در آن جا اقامت داشتند تا این که در روز جمعه با پیامبر بودند و شاهد بر این که پیامبر اکرم ﷺ ایستادند، در حالی که بر کمان و یا عصایی تکیه داده بودند. پس با کلماتی پاک و مبارک حمد و ثنای پروردگار را گفتند و خطبه‌ای را ایراد فرمودند که با سند زیر این گونه نقل شده است:

حدثنا أبو الزیناع روح بن الفرح المصری، ثنا عمرو بن خالد الحرانی و ثنا علی بن عبد العزیز، ثنا سعید بن منصور و الهیثم بن خارجة، قالوا: ثنا شهاب بن خراش بن حوشب، حدثنی شعیب بن زریق الطائی، قال: جلست الی رجل له صحبة مع النبی ﷺ یقال له الحکم بن حزن الکلفی، فأنشأ یحدث، قال: أیها الناس! إنکم لَن تُطیقوا و لَن تَفعلوا کما أمرتم به، و لکن سددوا و أبشروا!^{۱۴}

ای مردم، اگر شما طاقت ندارید و نمی‌توانید آن چه را که به شما امر شده و دستور داده شده انجام دهید، لکن (در عوض) آن را درست بدانید و تصدیق کنید و به آن بشارت دهید.

نمایه موضوعات خطبه

• خبر دادن و آگاه کردن پیامبر از نبود توان و قدرت مردم بر انجام همه آن چه در باره آن به ایشان امر شده است.

خطبه نهم (جمعه)

از این خطبه نیز تنها جملات کوتاهی بر جای مانده است و تنها در منابع اهل سنت به آن اشاره شده است. احمد بن حنبل در مسند خویش از ابی هریره روایت کرده است:

حدثنا عبد الله، حدثنی أبی، ثنا عبد الرزاق، ثنا معمر، عن محمد بن زیاد، عن ابی هریره،

۱۴. المعجم الکبیر، ج ۳، ص ۲۱۳.

قال: سمعت رسول الله ﷺ وهو على المنبر يقول: **أَنَّ فِي الْجُمُعَةِ سَاعَةً، وَأَشَارَ بِكَفِّهِ، كَأَنَّهُ يَقْلِلُهَا لَا يُوَافِقُهَا عَبْدٌ مُسْلِمٍ يَسْأَلُ اللَّهَ شَيْئاً إِلَّا أَعْطَاهُ إِيَّاهُ؛**^{۱۵}
 همانا در روز جمعه ساعتی است، و اشاره کردند به دستشان، که اگر بنده مسلمانی آن را درک کند، امکان ندارد که از خدا چیزی بخواهد، مگر این که خدا آن چیز را به او بدهد.

نمایه موضوعات خطبه

- اشاره به ساعتی که در روز جمعه جهت اجابت دعای مسلمان وجود دارد.

خطبه دهم (جمعه)

این خطبه فقط در مصادر اهل سنت آمده و از جابر روایت شده است. ابو یعلیٰ موصلی در مسند خویش سند و متن خطبه را این گونه ذکر کرده است:

حدثنا سفيان، حدثنا أبي، عن سعيد بن عبيد الأزدي، حدثنا الفضل الرقاشي، عن محمد بن المنكدر، عن جابر، قال: قام رسول الله ﷺ خطيباً يوم الجمعة، فقال: **عَسَى رَجُلٌ تَحَضَّرَهُ الْجُمُعَةُ وَهُوَ عَلَى قَدَرٍ مَيْلٍ مِنَ الْمَدِينَةِ فَلَا يَحْضُرُ الْجُمُعَةَ، ثُمَّ قَالَ فِي الثَّانِيَةِ: عَسَى رَجُلٌ تَحَضَّرَهُ الْجُمُعَةُ وَهُوَ عَلَى قَدَرٍ مِيلَيْنِ مِنَ الْمَدِينَةِ، قَالَ يَحْضُرُهَا وَقَالَ فِي الثَّلَاثَةِ: عَسَى رَجُلٌ يَكُونُ عَلَى قَدَرٍ ثَلَاثَةِ أَمْيَالٍ مِنَ الْمَدِينَةِ، فَلَا يَحْضُرُ الْجُمُعَةَ، وَيَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قَلْبِهِ؛**^{۱۶}
 از جابر روایت شده: رسول خدا ﷺ در حالی که خطبه می خواند، ایستاده بود. پس فرمود: ممکن است شخصی بخواهد در نماز جمعه حاضر شود، در حالی که به اندازه یک میل از شهر فاصله داشته باشد، پس در نماز جمعه حاضر نمی شوند. سپس بار دوم فرمود: ممکن است شخصی بخواهد در نماز جمعه حاضر شود، در حالی که به اندازه دو میل از شهر فاصله دارد. پس حضور پیدا نمی کند. و برای بار سوم فرمود: ممکن است مردی به اندازه سه میل از شهر فاصله داشته باشد، پس در نماز جمعه حاضر نمی شود. در این صورت، خداوند بر قلب او مهر می زند.

نمایه موضوعات خطبه

- مهر زدن خداوند بر قلب کسی که با وجود داشتن فاصله کم از مکان اقامه نماز جمعه در این مراسم عبادی شرکت نمی کند (اشاره بر آثار ترک نماز جمعه).

۱۵. مسند احمد بن حنبل، ج ۲، ص ۲۸۰.

۱۶. مسند ابی یعلیٰ، ج ۴، ص ۱۴۱.

خطبه یازدهم (عید قربان)

این خطبه - که پیامبر اکرم ﷺ در روز عید قربان ایراد فرموده‌اند - فقط در منابع اهل سنت آمده است. احمد بن حنبل در مسند خویش سند و متن آن را این گونه ذکر کرده است:

حدثنا عبدالله، حدثني أبي، ثنا عفان، ثنا شعبة، قال زييد: أخبرني منصور وداود وابن عون ومجالد، عن الشعبي وهذا حديث زييد، قال: سمعت الشعبي يحدث عن البراء وثنا عند سارية في المسجد، قال: ولو كنت ثم لاخبرتكم بوضعها، قال: خطبنا رسول الله - صلى الله عليه وسلم - : «إِنَّ أَوَّلَ مَا نَبَدْنَا بِهِ فِي يَوْمِنَا هَذَا أَنْ نُصَلِّيَ ثُمَّ نَرْجِعُ فَنَحْرُ، فَنَعَلَ ذَلِكَ فَقَدْ أَصَابَ سُنَّتَنَا. وَمَنْ ذَبَحَ قَبْلَ ذَلِكَ فَإِنَّمَا هُوَ لِحِمِّ قَدَمِهِ لِأَهْلِهِ لَيْسَ مِنَ الشُّسْكِ فِي شَيْءٍ»، قَالَ: وَذَبَحَ خَالِي أَبُو بَرْدَةَ بْنُ نِيَارٍ، قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! ذَبَحْتُ وَعِنْدِي جُدْعَةٌ خَيْرٌ مِنْ مَسْنَةِ؟ قَالَ: «أَجْعَلُهَا مَكَانَهَا وَلَمْ تَحْزِ أَوْتُوفَ عَنْ أَحَدٍ بَعْدَكَ»؛^{۱۷}

همانا ما روز عید قربان را با خواندن نماز آغاز می‌کنیم. سپس برمی‌گردیم و قربانی می‌کنیم. پس هر کس این گونه عمل کند، به سنت ما عمل کرده است. و کسی که قبل از نماز عید قربانی را ذبح کند، برای خانواده خود گوسفند کشته، ولی مناسب و شعایر دینی را انجام نداده است. در این هنگام شخصی گفت: دایی من ابوبردة نیار قربانی کرده است. (دوباره) گفت: ای رسول خدا، من قربانی کردم و (ظاهرش این است که قبل از نماز قربانی کرده است) و نزد من گوسفند جوانی که از گوسفند قبلی جوان تراست، وجود دارد (می‌خواهد گوسفند جوان را به جای قبلی قربانی کند). حضرت فرمودند: کار اول معجزی نیست (تکلیف را انجام نداده‌ای). آن را به عنوان تحفه قربانی کن.

نمایه موضوعات خطبه

- اعمال روز عید قربان،
- آداب قربانی کردن.

خطبه دوازدهم (عید فطر یا عید قربان)

این خطبه را پیامبر در یکی از دو عید فطر و یا اضحی ایراد فرموده‌اند که به زمان دقیق آن در منابع اشاره نشده است و فقط این مطلب که پیامبر در یکی از دو عید خطبه را ایراد

۱۷. مسند احمد بن حنبل، ج ۱۴، ص ۲۸۱.

فرموده‌اند، ذکر شده است. این خطبه فقط در منابع شیعی آمده است. به نظر می‌رسد با توجه به ویژگی‌های یک خطبه کامل،^{۱۸} بخشی از یک خطبه کامل پیامبر اکرم ﷺ است و آن را دیلمی در اعلام‌الدین این گونه ذکر کرده است:

«عن عیسی بن عسر، عن معاویة، قال: سمعت رسول الله ﷺ: الدُّنْيَا دَارُ بَلَاءٍ وَ مُنْزِلُ بُلْغَةٍ وَ عَنَاءٍ قَدْ نَزَعَتْ عَنْهَا نُفُوسَ السُّعْدَاءِ وَ انْتَزَعَتْ بِالْكَرَّةِ مِنْ أَيْدِي الْأَشْقِيَاءِ...»^{۱۹}

دنیا خانه گرفتاری و منزلگاه رنج و سختی است، ارواح سعادتمندان از این جهان کنده شده است، و دست تیره‌بختان از این خانه به اکراه قطع شده است ...

نمایه موضوعات خطبه

- مذمت دنیا و اشاره به عاقبت کسانی که به آن دل می‌بندند و کسانی که از آن روی گردانند: (الدُّنْيَا دَارُ بَلَاءٍ وَ مُنْزِلُ بُلْغَةٍ)،
- معرفی خوشبخت‌ترین و گرفتارترین آدمی که در این دنیا زندگی می‌کند: (فَأَسْعُدُ النَّاسَ بِهَا أَرْغَبُهُمْ عَنْهَا وَ أَشْغَلُهُمْ بِهَا أَرْغَبُهُمْ فِيهَا)،
- ترغیب به رعایت تقوا: (طُوبَى لِعَبْدٍ اتَّقَى فِيهَا رَبَّهُ)،
- توصیه به توبه و بازگشت به سوی خدا قبل از مرگ: (قَدَّمَ تَوْبَتَهُ وَ عَلَبَ شَهْوَتَهُ، مِنْ قَبْلِ أَنْ تُلْقِيَهُ الدُّنْيَا إِلَى الْآخِرَةِ)،
- اشاره به معاد، روز قیامت و دائمی بودن پاداش و یا عذاب اخروی: (ثُمَّ يَنْشُرُ فَيَحْشُرُ أَمَا إِلَى الْجَنَّةِ يَدُومُ نَعِيمُهَا أَوْ إِلَى النَّارِ لَا يَنْقُذُ عَذَابُهَا).

خطبه سیزدهم (عید قربان)

این خطبه نیز فقط در مصادر اهل سنت آمده است و مانند بیشتر خطبه‌های به جای مانده از رسول خدا ﷺ، کامل نیست و فقط جملاتی از آن - که در باره احکام قربانی و موارد نهی یا کراهت آن است - باقی مانده است و شاهدی دال بر خطبه بودن آن به جز جمله «قام فینا رسول الله ﷺ و جود ندارد و فقط به دلیل این که احکام قربانی در آن ذکر شده است، ما آن را جزء خطبه‌های عید قربان پیامبر اکرم ﷺ می‌آوریم. البته به زمان دقیق ایراد خطبه در هیچ کدام از مصادر اشاره نشده است و راوی این گونه آورده است که پیامبر اسلام ﷺ میان

۱۸. از ویژگی‌های یک خطبه کامل شروع آن با هم و ثنای پروردگار است که در متن این خطبه مشاهده نمی‌شود.

۱۹. اعلام‌الدین، ص ۳۴۲.

ما ایستاده بودند (و در همین حالت) فرمودند:

حدثنا عبد الله، حدثني أبي، ثنا يحيى، عن شعبة، حدثني سليمان بن عبد الرحمن، عن عبيد بن فيروز؛ قال: سألت البراء بن عازب، قلت: حدثني ما نهى عنه رسول الله - صلى الله عليه وسلم - أربيع لا يجزئ: العوراء البين عورها، والمریضة البين مرضها، والعرجاء البين ظلغها والكسير التي لا تنقي...^{۲۰}

اگر چهار چیز را قربانی کنیم، تکلیف انجام نشده است: حیوانی که کوری آن واضح است، حیوانی که بیماری آن آشکار است، حیوانی که لنگ است و لنگی آن آشکار است و حیوانی که شکستگی در آن هست و خوب نمی‌شود.

نمایه موضوعات خطبه

احکام حیوانی که قربانی کردن آن موجب انجام تکلیف نمی‌شود.

خطبه چهاردهم (عید قربان)

این خطبه فقط در منابع اهل سنت آمده است و در باره احکام قربانی کردن روز عید قربان است. به تاریخ دقیق آن در مصادر هیچ اشاره‌ای نشده است و نقل شده که ابوسعید خدری نزد خانواده اش حاضر شد و سینی چوبی بزرگی که حاوی گوشت‌های خشک بود، پیدا کرد. سپس از خوردن آن امتناع ورزید. پس نزد قتاده بن نعمان حاضر شد و قتاده بن نعمان به او از کلام پیامبر ﷺ گفت که ایستاده بود و در باره احکام خوردن گوشت قربانی می‌گفت.^{۲۱} کلام پیامبر را به صورت خطبه می‌آوریم البته تنها شاهی که دلالت بر خطبه بودن جملات زیر دارد، کلمه «قام فقال» است و در این روایت به صراحت، به خطبه بودن آن اشاره نشده است. احمد بن حنبل در مسند خویش سند و متن خطبه را این‌گونه آورده است:

حدثنا عبد الله، حدثني أبي، ثنا محمد بن بكر، قال: أنا ابن جريح، قال: أخبرني ان أبا سعيد الخدری و عن سليمان بن موسى، عن فلان و عن أبي الزبير، عن جابر بن عبد الله و لم يبيع أبو الزبير هذه القصة كلها: ان أبا قتادة أتى أهله و جد قصعة تريد من قدير الأضحى، فأبى ان يأكله فأتى قتادة بن النعمان، فأخبره ان النبي ﷺ قام في حج، فقال: إني كُنتُ أَمْرُكُمْ أَنْ لَا تَأْكُلُوا لَحْمَ الْأَضْحَى فَوْقَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ لِيَسَعَكُمْ...^{۲۲}

۲۰. مسند احمد بن حنبل، ج ۴، ص ۲۸۹.

۲۱. همان، ص ۱۵.

۲۲. همان جا.

همانا من امر کردم به شما که گوشت های قربانی هایی را - که بیش از سه روز از قربانی کردن آنها می گذرد - نخورید، تا به همه برسد و همه شهریک وعده گوشت قربانی را بخورند.

نمایه موضوعات خطبه

تبیین احکام مربوط به گوشت چهار پایانی که در روز دهم ذی الحجه قربانی می شوند.

فهرست کل نمایه ها (بدون حذف مکررات)

- حمد و سپاس خداوند و یاری و بخشش و هدایت طلبیدن از او،
- شهادت به پیامبری و رسالت حضرت محمد ﷺ،
- اعلام ایمان به خدا و دشمنی با کافران،
- اشاره به شرایط دوره بعثت،
- اشاره به اطاعت پیامبر به عنوان وسیله هدایت مردم،
- دعوت به تقوای الهی و تبیین مصادیق و آثار آن،
- اشاره به احوال انسان پس از مرگ،
- اشاره به بهره گرفتن مسلمانان از زندگی دنیوی، بدون این که در کار خدا کوتاهی کند،
- دعوت مسلمانان به احسان و نیکی کردن در حق یک دیگر،
- امر به دشمنی کردن با کسی که دشمن خداوند است (تبری)،
- دعوت به کثرت یاد پروردگار و تلاش برای آخرت،
- دعوت مسلمانان به اصلاح آن چه بین آنها و خداوند است،
- حمد و ستایش پروردگار،
- اشاره به فضیلت شب قدر،
- اشاره به ویژگی های ماه رمضان و فضیلت و اهمیت آن،
- ثواب افطاری در ماه رمضان (تبیین وظایف مسلمانان در ماه مبارک رمضان)،
- دعوت مسلمانان به رعایت بزرگواری های اخلاقی و ذکر پاداش آنها،
- یادآوری چهار خصلت که مسلمانان همواره ناگزیرند متصف به آنها باشند،
- گواهی دادن به یکتایی خدا،
- شهادت به پیامبری و رسالت پیامبر اکرم ﷺ،
- خواستار شدن حوایج از خداوند به ضمیمه عافیت (دعا)،

- پناه بردن به خدا از آتش دوزخ،
- دعوت مردم به توبه قبل از مرگ،
- مبادرت ورزیدن به کار نیک در دنیا قبل از عذاب گرفتاری در آخرت،
- توصیه به ذکر خدا و صدقه دادن به عنوان عاملی برای مستحکم کردن ارتباط بین انسان و خدا و اشاره به نتایج آن،
- فرمان به اقامه نماز جمعه و تشریح آن،
- اشاره به عواقب ترک نماز جمعه،
- برشمردن ویژگی‌های امام جمعه،
- دستور پیامبر به خواندن دو رکعت نماز تحیت هنگام ورود به مسجد در روز جمعه، در حالی که امام خطبه می‌خواند،
- اهتمام و دستور رسول خدا به امر نظافت مسلمانان در روز جمعه و سایر اوقات،
- اشاره به عید بودن جمعه برای مسلمانان،
- امر به غسل کردن و مسواک زدن (رعایت نظافت) در روز جمعه T
- خبر دادن و آگاه کردن پیامبر از نبود توان و قدرت مردم بر انجام همه آن چه در باره آن به ایشان امر شده است،
- اشاره به ساعتی که در روز جمعه جهت اجابت دعای مسلمان وجود دارد،
- مهرزدن خداوند بر قلب کسی که با وجود داشتن فاصله کم از مکان اقامه نماز جمعه در این مراسم عبادی شرکت نمی‌کند (اشاره بر آثار ترک نماز جمعه)،
- اعمال روز عید قربان،
- آداب قربانی کردن،
- مذمت دنیا و اشاره به عاقبت کسانی که به آن دل می‌بندند و کسانی که از آن روی گردانند،
- معرفی خوشبخت‌ترین و گرفتارترین آدمی که در این دنیا زندگی می‌کند،
- ترغیب به رعایت تقوا،
- توصیه به توبه و بازگشت به سوی خدا قبل از مرگ،
- اشاره به معاد، روز قیامت و دائمی بودن پاداش و یا عذاب اخروی،
- احکام حیوانی که قربانی کردن آن موجب انجام تکلیف نمی‌شود،
- تبیین احکام مربوط به گوشت چهار پایانی که در روز دهم ذی الحجه قربانی می‌شوند.

فهرست نمایه موضوعات خطبه‌ها با حذف مکررات

۱	خدا	۲	پیامبر اسلام ﷺ
۳	مرگ و آخرت	۴	دنیا
۵	تقوا	۶	توبه
۷	صدقه	۸	ذکر
۹	دعا	۱۰	قرآن
۱۱	ماه مبارک رمضان	۱۲	نماز جمعه
۱۳	اعیاد اسلامی (فطر وضحی)	۱۴	تاریخ عصر بعثت

تحلیل محتوایی خطبه‌ها (تحلیل موضوعات خطبه‌ها)

از آن جا که در تحلیل هر سخن مضمون، ساختار زبانی و زمان و مکان صدور آن قابل بررسی است، لذا در تحلیل محتوایی خطبه‌های جمعه و عیدین رسول گرامی اسلام ﷺ مضمون آنها - که شامل نمایه‌های موضوعات خطبه‌ها است - و نیز ساختار زبانی آن در قالب مرور ادبیات خطبه‌ها نیز عوامل تاثیرگذار بر ادبیات خطبه‌ها مورد تحلیل قرار می‌گیرد؛ ضمن این که زمان و مکان صدور خطبه‌ها هم با تحلیل مناسبتی آنها ارزیابی می‌گردد. لازم به ذکر است که تحلیل مورد نظر بر اساس دو پیش فرض: ۱. همه خطبه‌های پیامبر مدنی بوده است؛ ۲. به دلیل تقطیع خطبه‌ها اطلاعات ما در باره همه خطبه‌های ایراد شده توسط پیامبر اسلام در طول حیات مبارک ایشان ناقص است، صورت می‌گیرد.

تحلیل مؤلفه‌های مهم خطبه‌ها

مؤلفه‌های مهم خطبه‌ها را می‌توان در قالب چهار موضوع مورد تحلیل قرار داد: مؤلفه‌های اعتقادی، مؤلفه‌های اخلاقی، مؤلفه‌های فقهی و مؤلفه‌های تاریخی. اینک توضیح اجمالی هر کدام از این مؤلفه‌های یاد شده:

الف. مؤلفه‌های اعتقادی

اولین مسأله‌ای که در میان مؤلفه‌های اعتقادی در خطبه‌های پیامبر اسلام ﷺ آشکارا به چشم می‌خورد، خدا و مسأله توحید است. حضرت به جز در خطبه‌های ناقص، در تمام خطبه‌ها کلام خویش را با حمد و سپاس و ستایش الهی آغاز نموده و سپس به ذکر موارد دیگر پرداخته است. لازم به ذکر است که پیامبر اسلام در خطبه‌ها به اقسام توحید، اعم از توحید در ذات، توحید در صفات، توحید در افعال و توحید در عبادت اشاره فرموده است. پس از ذکر مسأله خدا و توحید و نبوت، معاد و تولی و تبری و موضوعات دیگر اعتقادی

امت که بخشی از کلام پیامبر را در خطبه‌های عیدین و جمعه به خود اختصاص داده است. البته حضرت تنها در خطبه اول - که تنها خطبه جمعه کامل به جا مانده از ایشان است - به نبوت خویش (نبوت خاصه) شهادت داده‌اند و با دو صفت «عبد» و «رسول» خود را معرفی کرده‌اند. در باره موضوع معاد باید گفت که پیامبر اسلام ﷺ در چند خطبه مسائل مرتبط با آن را، از جمله: قبر و احوال انسان‌ها پس از مرگ، جهان آخرت و ویژگی‌های آن، رابطه دنیا و آخرت و بهشت و جهنم متذکر شده‌اند.

حضرت در باره تولی و تبری نیز - که یکی از فروع دین است - در خطبه کامل جمعه، در عبارتی کوتاه و فقط یک بار از کافران و از دوستی با آنان اعلام بیزاری کرده و برائت جسته‌اند. نتیجه، این که با توجه به مباحث مذکور در میان مؤلفه‌های اعتقادی، موضوع معاد به دلیل تکرار آن در خطبه‌های متعدد و ذکر مصادیق و موارد مرتبط با آن، بیشترین میزان تکرار را دارد.

جدول شماره ۲: گزارش از میزان تکرار مؤلفه‌های اعتقادی

مؤلفه‌ها	توحید	نبوت	معاد	تولی و تبری
تعداد	۴	۱	۷	۱

ب. مؤلفه‌های اخلاقی

یکی دیگر از مؤلفه‌هایی که پیامبر اکرم ﷺ در خطبه‌های جمعه و عیدین بر آن اشاره فرموده‌اند، مؤلفه‌های اخلاقی است که حضرت در موارد متعدد و فرصت‌های گوناگون مردم را به رعایت اخلاق توصیه فرموده‌اند. این موارد عبارت‌اند از:

- تقوا که شامل حقیقت تقوا، آثار تقوا در دنیا و آثار اخروی تقوا است،
- توبه،

- دنیا که شامل اوصاف دنیای مذموم و ممدوح، نحوه برخورد انسان با دنیا، دنیاداری دینی است،

- صدقه،

- یاد خدا (ذکر)،

- دعا که شامل زمان استجاب دعا و محتوای آن است،

- قرآن.

در میان موضوعات یاد شده اخلاقی، تقوا و دنیا بالاترین میزان تکرار را در مصادیق و موارد مربوط به آنها داشته‌اند.

جدول شماره ۳: گزارش از میزان تکرار مؤلفه‌های اخلاقی

مؤلفه‌ها	تقوا	توبه	دنیا	صدقه	ذکر	دعا
تعداد	۸	۱	۶	۱	۱	۲

ج. مؤلفه‌های فقهی

مباحث فقهی - که شامل تشریح احکام و فرایض دینی و بیان فلسفه تشریح آنها است - یکی دیگر از مؤلفه‌هایی است که حضرت در چند خطبه جمعه و عیدین به آنها پرداخته‌اند. این مؤلفه‌ها شامل موارد زیر است:

۱. تکلیف،
۲. ماه مبارک رمضان (اهمیت، فضیلت و ویژگی‌های ماه مبارک رمضان و وظایف مسلمانان در ماه مبارک رمضان)،
۳. نماز جمعه (عواقب ترک نماز جمعه و ویژگی‌های امام جمعه)،
۴. عید قربان (اعمال عید قربان، خواندن نماز عید، قربانی کردن پس از نماز، ویژگی‌های حیوانی که باید در روز عید قربانی شود و احکام گوشت قربانی).

جدول شماره ۴: گزارش از وضعیت تکرار مؤلفه‌های فقهی

مؤلفه‌ها	تکلیف	ماه مبارک رمضان	نماز جمعه	عید قربان
تعداد	۱	۱۲	۳	۵

میزان تکرار مؤلفه‌های مهم و اولویت بندی ارزش‌های دینی

به طور خلاصه، در باره این که چه مؤلفه‌هایی با توجه به همین تعداد و خطبه‌های باقی مانده از پیامبر اسلام ﷺ از جانب ایشان از اولویت بالایی برخوردار بوده و حضرت چه موضوعاتی را در بیشتر خطبه‌ها برای مسلمانان گوشزد می‌کردند، می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

- الویت اول. مؤلفه‌های اخلاقی، اولین مؤلفه‌ای است که بیشترین حجم مطالب را به خود اختصاص داده است.
- الویت دوم. مؤلفه‌های فقهی دومین مؤلفه از میان سایر مؤلفه‌ها است که بیشترین حجم مطالب خطبه‌ها را به خود اختصاص داده است.
- الویت سوم. سومین حجم مطالب، مربوط به مؤلفه‌های اعتقادی، به ویژه معاد است که بخش قابل توجهی از مطالب خطبه‌ها را به خود اختصاص داده است.

اولویت چهارم. مؤلفه‌های تاریخی که کمترین حجم مؤلفه‌ها را به خود اختصاص داده است.

گزارش از میزان تکرار مؤلفه‌های خطبه‌ها

مؤلفه‌ها	اعتقادی	اخلاقی	فقهی	تاریخی
میزان تکرار	۱۳	۱	۲۱	۲

شاخصه‌های جامعه دینی از دیدگاه پیامبر اسلام

بر مبنای آن چه در بحث میزان تکرار مؤلفه‌های مهم در خطبه‌های جمعه و عیدین پیامبر اسلام ﷺ مطرح شد، می‌توان به ویژگی‌های جامعه دینی پی برد. براساس دیدگاه حضرت، جامعه دینی:

- جامعه‌ای است دین باور و معتقد به آموزه‌های دینی،
- تنظیم نظام حقوقی و مناسبات اجتماعی براساس دین و شریعت مداری صورت می‌گیرد،
- در چنین جامعه‌ای مردم، سلوک و رفتار فردی و اجتماعی خود را با دین موزون می‌کنند و داوری دین را در این باره پذیرایند،^{۲۳}
- اولویت و رجحان ارزش‌ها در جامعه دینی با مکارم اخلاق و پرورش فضایل اخلاقی در ابعاد فردی و اجتماعی است. و جامعه‌ای دیندارتر و دین‌مدارتر است که پایه‌های اخلاق در آن مستحکم‌تر و عمل کردن به آن با قدرت و توان بیشتری انجام پذیرد.

حجم و مدت زمان ایراد خطبه‌ها

با تتبع در خطبه‌های حضرت و با توجه به این که تعداد خطبه‌های جمعه و عیدین به جا مانده از حضرت با در نظر گرفتن مدت زمان رسالت ایشان بسیار اندک است و از همین تعداد هم عبارت‌هایی کوتاه به دست ما رسیده و اطلاعات ما ناقص است، می‌توان نتیجه گرفت که حجم و محتوای خطبه‌ها، توازن خاصی ندارد و به همین دلیل، نمی‌توان برای مدت زمان ایراد همه خطبه‌ها، یک زمان مخصوص را در نظر گرفت. هم‌چنین، با در نظر گرفتن خطبه‌هایی که کامل بوده و حجم آنها نسبتاً کوتاه هستند، می‌توان چنین ادعا کرد که ویژگی‌های خاص زمان ایشان و اتفاقات آن دوره و ساختار شخصیتی افراد معاصر با

۲۳. جامعه برین، ص ۲۰۹ و ۲۱۰.

حضرت به نحو چشم‌گیری در حجم خطبه‌های آن بزرگوار تأثیر داشته است.

تحلیل مناسبتی خطبه‌ها

یکی دیگر از تحلیل‌هایی که باید مورد توجه قرار گیرد، تحلیل مناسبتی خطبه‌های پیامبر گرامی اسلام ﷺ است؛ بدین معنا که در تاریخ حیات ایشان، اتفاقاتی در جامعه اسلامی روی داده و موجب گردیده تا حضرت با توجه به آن رویدادها و در نظر گرفتن مناسبت‌ها به ایراد خطبه‌ها پردازند. البته به دلیل این که تعداد محدودی از خطبه‌های جمعه و عیدین در منابع اسلامی آمده است، هیچ رویداد سیاسی در میان مناسبت‌ها دیده نمی‌شود، بلکه اتفاق‌های فرهنگی، اجتماعی و یا مسائلی که در مسیر تبلیغ دین و تشریح احکام برای پیامبر پیش آمده، عاملی برای ایراد خطبه‌ها است. با این توضیح، مناسبت‌های تأثیرگذار برای ایراد خطبه‌های حضرت به شرح زیر هستند:

مورد اول. خطبه دوم و فرار رسیدن ماه مبارک رمضان،

مورد دوم. خطبه سوم و فرمان تشریح نماز جمعه،

مورد سوم. خطبه پنجم و عدم اهتمام مسلمین به آداب حضور در نماز جمعه،

مورد چهارم. خطبه چهارم و عدم اطلاع مسلمانان از برخی از احکام شرعی و پاسخ‌گویی

به سؤالات آنها.

بدین ترتیب، از مجموع خطبه‌های حضرت، فقط چهار مورد یافت گردید که متأثر از وقایع دوران رسالت ایشان هستند و حضرت به جهت تثبیت جایگاه و موقعیت دین اسلام در میان مردم و آموزش و تبلیغ آن و نیز اصلاح مشکلات فرهنگی موجود در جامعه، با لحنی متفاوت، به ایراد خطبه پرداخته‌اند. هم‌چنین، این مناسبت‌ها باعث گردیده‌اند تا حجم خطبه‌ها در مقایسه با سایر خطبه‌ها متفاوت تر باشد؛ ضمن این که وقوع این رویدادها بیان‌گر سعه صدر حضرت در دریافت نظریات مردم و پاسخ‌گویی به آنها تحت هر شرایطی است. ایشان بیشتر از هر موضوعی دلسوزانه و مشفقانه در صدد هدایت مردم و اسلامی کردن حیات آنها بودند.

تحلیل ادبیات خطبه‌ها

در خطبه‌های جمعه و عیدین پیامبر اکرم ﷺ علاوه بر متنوع بودن موضوع آنها، شاهد تنوع لحن کلام حضرت نیز هستیم که تنوع لحن حضرت بیان‌گر تسلط ایشان بر اوضاع

جامعه اسلامی، زمان شناسی و مخاطب شناسی ایشان دارد که بسیار عالمانه و با در نظر گرفتن زمان و مکان و نیز با در نظر گرفتن مخاطبان ایراد گردیده است. به طور خلاصه، ادبیات خطبه‌ها را می‌توان در دو قسمت بیان کرد:

الف. مرور ادبیات خطبه‌ها،

ب. عوامل تأثیرگذار بر ادبیات خطبه‌ها.

مرور ادبیات خطبه‌ها

به طور کلی ادبیات خطبه‌های جمعه و عیدین پیامبر اسلام ﷺ را می‌توان به دو بخش تبلیغی و انتقادی تقسیم کرد. اینک توضیح هر کدام از موارد یاد شده:

۱. تبلیغی و ارشادی

حجم نسبتاً زیادی از ادبیات خطبه‌های پیامبر اسلام ﷺ تبلیغی است. تصحیح ساختار اعتقادی مردم، بیان فرایض الهی، تشریح احکام الهی، آموزش آداب و سلوک اسلامی، سفارش به حیاتی اخلاق‌مدارانه و متصف شدن به فضایل اخلاقی، اولویت‌بندی ارزش‌ها در یک جامعه دینی و بیان ده‌ها مورد دیگر؛ آن‌هم با لحنی سراسر دلسوزانه و مشفقانه حکایت از آن دارد که حضرت در روز جمعه به عنوان مبلغی که شیوه‌های تبلیغی او بر اساس وحی الهی و ناشی از شدت اشتیاق ایشان به هدایت مردم است، تمام همت و عزمش این است تا نظام فکری، عقیدتی و اخلاقی جامعه را اصلاح کرده، اعضای آن را به عمل کردن به آموزه‌های دینی ترغیب و تشویق نموده و شؤون مختلف دین اسلام را به آنها تعلیم دهند. با توجه به این که بخش اعظم خطبه‌های جمعه و عیدین پیامبر اکرم ﷺ با چنین ادبیاتی بیان گردیده‌اند، از این رو، از ذکر موارد مصداقی پرهیز نموده و فقط به ذکر موارد کلی، بسنده می‌کنیم.

۲. انتقادی

حاکم شدن آداب و رسوم غلط جاهلیت در جامعه و عدم آشنایی مردم با رفتارهای صحیح اجتماعی در زمان حیات پیامبر اسلام ﷺ موجب شده است ادبیات برخی از خطبه‌ها، مانند خطبه‌هایی که پیامبر اسلام در باره آداب نظافت سخن می‌گویند، حالت انتقادی به خود گرفته و ایشان نارضایتی خود را از وضعیت موجود اعلام فرمایند.

بنا بر این، هر چند تعداد خطبه‌های جمعه و عیدین - که از حضرت به دست ما رسیده - بسیار اندک است، اما از آن جا که این خطبه‌ها از زمان ورود پیامبر ﷺ به شهر مدینه تا زمان

رحلت ایشان ایراد شده است، می‌توان نتیجه گرفت که ادبیات بیشتر خطبه‌ها به دلیل فراهم بودن شرایط برای تبلیغ دین، تبلیغی و ارشادی است و این که در مواردی نیز حالت انتقادی به خود گرفته است، مقصود اصلاح آسیب‌ها بوده است.

عوامل تأثیرگذار بر ادبیات خطبه‌ها

در بررسی یک متن و یا به عبارت دیگر سخن، توجه و دقت در عواملی که در ارائه، تعیین و تغییر سبک آن کلام مؤثر بوده‌اند، ضروری می‌نماید. به عبارت دیگر، پیش‌فرض‌های گوینده آن در سه سطح محتوا، لفظ و ساختار و قالب قابل بررسی است که بررسی تنوع موضوعی خطبه‌های جمعه و عیدین پیامبر اسلام ﷺ و ادبیات آن نیز از مصادیق این امر است. این نکته نیز قابل ذکر است که بررسی موارد یاد شده نیاز به کسب اطلاعات دقیق تاریخی دارد و این مسأله با مراجعه به منابع تاریخ اسلام و تحلیل زمان ایراد خطبه‌ها توسط پیامبر اکرم ﷺ محقق شده است. اینک بررسی هر کدام از موارد ذکر شده:

ساختار و قالب

اسلوب‌های رایج در کلام عرب عصر نزول قرآن و دوره جاهلی به لحاظ شکل و قالب بیشتر بر چهار روش است:

اسلوب محاوره (که در مکالمات روزمره متداول بود و مخصوص قبیله و طایفه خاصی نبود)، اسلوب خطابه (که میان خطبا و بلغای عرب رایج بود)، اسلوب شعر (که مبنی بر بحرهای معروف عروضی است) و اسلوب سجع تکلف آمیز (که میان گروهی از اعراب متداول بود).^{۲۴}

از میان این اسلوب‌ها، اسلوب محاوره و اسلوب خطابه در کلام نبوی مشهور است. از آن‌جا که محور این پژوهش خطبه‌های جمعه و عیدین پیامبر اکرم ﷺ است، تنها به بررسی اسلوب خطابه - که یکی از ساختارها و شکل‌های مورد استفاده حضرت در کلام ایشان است - می‌پردازیم.

خطابه روشی از روش‌های تبلیغ و اعلان دینی و سیاسی مورد نیاز حکومت نوپای اسلامی بود که مورد استعمال نبی مکرم اسلام ﷺ در طول دوران حیات رسالت ایشان واقع شد؛ به طوری که بنا به ادعای برخی مورخان و پژوهش‌گران ادبیات عرب، پیامبر اکرم ﷺ با

۲۴. المحاضرات فی الهیات، ص ۳۱۰.

خطبه‌های بلیغ خویش، پایه‌های این فن را استوار ساخت.^{۲۵}

در عصر جاهلی نیز، خطبه بدان سبب که همواره علل ایراد آن موجود بود، رواج فراوان داشت... هرکس برای دفاع از خود و قومش، یا برای فخر یا منافرت، یا دفاع از شرف و حیثیت قوم، و یا اصلاح میان دوتن یا دو گروه یا دو قبیله، یا دعوت به تفاهم و صلح، یا تحریض به جنگ و انتقام، یا سفارت نزد سران قبایل و بزرگان یا نزد ملوک و عمالشان به ایراد خطابه نیاز داشت. اعراب بدوی خطابه خود را به نوع خاصی در اعیاد و محافل بزرگ و بازارهای متعدد ایراد می‌کردند و خطیبان مقام شامخی داشتند.^{۲۶}

بنا بر این، پیامبر اسلام ﷺ با استفاده از هنری که میان اعراب بود، به تبلیغ و تبیین اهداف رسالت خویش پرداخته و مخاطبان خود را از این طریق (در قالب خطابه) متنبه و آگاه نمودند.

محتوا

از آن جا که خطیب جمعه باید متناسب با شرایط فکری، ذهنی، اجتماعی و فرهنگی و ظرفیت‌های علمی مخاطب خود به ایراد خطبه پردازد، به همین دلیل پیامبر اکرم ﷺ نیز- که پیشوای خطیبان است و همه فصحا و بلغا به این حقیقت اذعان کرده‌اند و به عنوان فصیح‌ترین عرب، قدرت بیان و فصاحت و بلاغت آن حضرت را در مقام خطابه ستوده‌اند - با تأثیرپذیری از محیطی که در آن جا به پیامبری مبعوث شده‌اند و زندگی می‌کردند، خطبه‌های جمعه و عیدین را ایراد فرموده‌اند. نیز به دلیل این که حضرت پس از هجرت، شرایط و موقعیت مناسب را برای اقامه نماز جمعه و عیدین یافته، با توجه به شرایط مختلف حاکم بر شهر مدینه به بیان این جملات پرداخته‌اند:

ویژگی‌های شهرمدینه و مردم آن

اهالی مدینه در اصل، مردمان مهاجرین بودند که در قدیم الایام نوعی تمدن ابتدایی داشتند. آنها نه همانند مردمان بیابان‌گرد عرب، قلب‌های خشن داشتند و نه هم چون مردم قریش در فضای روانی خاصی به دنبال امتیازات ویژه و مصالح منطقه‌ای بودند.^{۲۷} در باره ماهیت ترکیب ساکنان یثرب باید گفت که آنها از دو قبیله اوس و خزرج و یهودیان تشکیل

۲۵. تاریخ الادب العربی، ص ۳۶۶.

۲۶. همان جا.

۲۷. سیره صحیح پیامبر اعظم ﷺ، ج ۲، ص ۱۴۶ و ۱۴۷.

یافته بودند و بر سر حاکمیت شهر مدینه بین این دو گروه رقابت‌هایی وجود داشت.^{۲۸} با همه ویژگی‌هایی که از شهر مدینه پیش از اسلام ذکر شد، باید گفت که آمدن مهاجران به مدینه و قرار گرفتن آنها در کنار انصار (ساکنان مدینه که به اسلام ایمان آورده بودند) مشکلاتی را به همراه داشت که پیامبر اسلام ﷺ جهت رفع این موانع راهکارهایی را در جامعه مدینه به کار بستند. برخی از این راهکارها در خطبه‌های جمعه و عیدین پیامبر ﷺ دیده می‌شود و در تعیین محتوای خطبه‌ها مؤثر بوده است.

عوامل تأثیرگذار در تعیین محتوا

با توجه به مقدمه مذکور، در این قسمت به ذکر عوامل تأثیرگذار بر محتوای خطبه‌ها می‌پردازیم:

سازگارشدن مهاجران با وضع مدینه

نخستین مشکلی که مهاجران در مدینه با آن مواجه شدند، بیماری ناشی از ناسازگاری با آب و هوای مدینه بود. طبیعت مدینه تفاوت زیادی با طبیعت بقیه جزیره العرب نداشت، اما به دلیل زراعت بسیار در مدینه و کمبود کارگر ماهر - که لازمه اصلاح خاک و انتقال آب بود - آب و هوای مدینه در آن زمان مستعد گسترش وبا شده بود و بیشتر مهاجران بیمار شده و از تب شکایت داشتند.^{۲۹} از جانب دیگر، به دلیل اختلاف انصار و مهاجران در آداب و رسوم زندگی نوعی ناسازگاری اجتماعی نیز پس از هجرت پیامبر اسلام ﷺ در این شهر به چشم می‌خورد. حضرت در مقام معلم و هدایت‌کننده و عاملی برای یک دست‌سازی و اسلامی کردن عادات مردم عمل کرد. ایشان مردم را به یکی شدن در آداب غذا خوردن،^{۳۰} آداب و رفتار^{۳۱} و مجالس^{۳۲} و دیگر عادات و رسوم اسلامی دعوت می‌کرد که بخشی از این دعوت‌ها در خطبه‌های پیامبر قابل مشاهده است؛ از جمله در قسمت‌هایی که به زدن مسواک، غسل کردن، و رعایت بهداشت و نظافت به عنوان آداب حضور در نماز جمعه اشاره می‌فرمایند.^{۳۳} احادیث دیگری نیز وجود دارند که به تحول آداب و رسوم و بهداشت اجتماعی در زمان

۲۸. تاریخ تحلیلی اسلام، ص ۵۰.

۲۹. السیرة النبویة، ج ۲، ص ۴۲۶ و ۴۲۷؛ البدایة و النهایة، ج ۳، ص ۲۲۱.

۳۰. الاصابة، ج ۱، ص ۳۵۴.

۳۱. همان‌جا.

۳۲. همان، ج ۳، ص ۶۴۱.

۳۳. خطبه هفتم، فقره ۲.

پیامبر ﷺ دلالت می‌کنند.^{۳۴}

مشکلات اجتماعی و اقتصادی ناشی از هجرت

مشکلاتی مانند نداشتن محل سکونت و نیز تهیه غذا برای مهاجران و دعوت به کمک کردن آنها از جانب انصار با توجه به این که جمعیت مهاجران در حال افزایش بود، از جمله دغدغه‌های پیامبر در مدینه به شمار می‌رفت. ایشان در ایام گرسنگی و کمی محصولات، برای کاستن از شدت سختی‌ها با مردم مدینه در انجام کارها مشارکت می‌کرد. حضرت در یکی از خطبه‌های خود - که در ایام قحطی و در عید قربان ایراد فرمودند - از نگهداشتن گوشت گوسفند، بیش از سه شب، نهی فرمودند و دستور دادند بقیه گوشت قربانی را صدقه دهند؛^{۳۵} زیرا به هنگام عید قربان، مسکینانی به مدینه آمدند و پیامبر برای معشیت و رفع نیاز آنان آن کار را ضروری می‌دید. همان طور که ملاحظه می‌شود، برقراری عدالت اقتصادی از جمله مواردی است که بر محتوای خطبه‌ها تأثیرگذار بوده است.

ایجاد پیوندهای اجتماعی

ترغیب و تشویق پیامبر به رعایت اخلاق در جامعه تازه تأسیس اسلامی به جهت ایجاد پیوندها و همکاری در شهری - که عده‌ای انصار و عده‌ای دیگر مهاجر بودند - یکی دیگر از عواملی است که بر کلام پیامبر از جهت محتوا و معنا تأثیر گذاشته است. پیامبر اسلام ﷺ حیات اجتماعی مدینه را با تذکر و توصیه‌های اخلاقی - که خود نمونه کامل عملی آنها بود - قوام و استحکام بخشید.

ترویج و تعلیم مکارم اخلاق

نزدیک بودن به زمان جاهلیت و رشد و نمو اکثر قریب به اتفاق صحابه در محیط سیاه و نکبت بار جاهلی، و نیز حضور انصار و مهاجران با تعدد خواسته‌ها و آداب و رسوم متفاوت از جانب دیگر، موجب شده که ترویج فضایل اخلاقی و دوری گزیدن از اعمال ناپسند در کلمات و افعال رسول خدا جلوه‌ای خاص داشته باشد.^{۳۶} حضرت جهت استحکام بخشیدن به حیات معنوی جامعه تازه تأسیس اسلامی به حاکم شدن روح

۳۴. برای کسب اطلاعات بیشتر، رک. سنن ابی داوود، ج ۱، ص ۱۴.

۳۵. خطبه چهاردهم.

۳۶. تاریخ حدیث شیعہ، ص ۲۷.

اخلاق مداراری در جامعه نیاز داشت؛^{۳۷} چرا که این فضایل با گوهر وجودی انسان، هم خوان بوده و او را به سمت کمالات انسانی سوق می‌دهد. به همین دلیل است که در میان احادیث وارد شده از پیامبر اسلام ﷺ، احادیث اخلاقی و تربیتی بیشتر از احادیث استدلالی و عقلانی است.^{۳۸} از مصادیق این موضوع توصیه پیامبر به نیکی کردن و احسان در حق یک دیگر، دادن صدقه، صدق در گفتار و مواردی از این دست در خطبه‌های جمعه پیامبر اکرم ﷺ است.^{۳۹}

تشریح احکام الهی

پس از برقرار شدن پیمان دوستی و برادری میان انصار و مهاجرین کم‌کم پایه‌های دین اسلام محکم شده و پیامبر اکرم ﷺ - که وظیفه تبلیغ دین و تشریح احکام الهی داشتند - به تبیین آنها پرداخته و در موارد متعدد و زمان‌های مقتضی به پرسش‌های مسلمانان در باره احکام شرعی پاسخ داده و یا این که در قالب خطبه‌ها به تشریح آنها می‌پرداختند؛ از جمله در برخی خطبه‌های جمعه و عیدین حکم شرعی برخی موضوعات پیش آمده را، مانند روزه، نماز جمعه، احکام قربانی کردن و ... مطرح فرمودند. بنا براین، یکی از عواملی که در شکل‌گیری محتوای خطبه‌ها مؤثر است، مسأله آموزش احکام و قوانین شرعی و اسلامی از جانب رسول اکرم ﷺ است.

بنا براین، حضرت با تیزبینی و دقت نظر و در نظر گرفتن ساختارهای جامعه شناختی و روان شناختی شهر مدینه، و به عبارت دیگر، با شناختن مخاطب به ایراد خطبه پرداخته‌اند.

لفظ

پیامبر ﷺ با توجه به ویژگی‌های مکانی و زمانی که در آن به سر می‌بردند، محتوای خطبه‌های خود را انتخاب کرده‌اند. مختصات زبانی و ادبی خطبه‌های پیامبر ﷺ را باید در سبک ادبیات عرب عصر جاهلی جست و جو کرد؛ آن هم به دلیل قرب زمانی این دو دوره نسبت به هم.^{۴۰}

ویژگی‌های کلی سبک ادبیات جاهلی و نشر عربی جاهلیت در سطح ادبی و بلاغی،

۳۷. جامعه مدینه در عصر نبوی، ص ۱۱۵.

۳۸. تاریخ حدیث شیعه، ص ۲۸.

۳۹. خطبه اول، فقره ۴؛ خطبه سوم، فقره ۲.

۴۰. فصاحة الرسول المصطفی و بلاغة، ص ۳۷۰.

سادگی، کوتاهی و مقطع بودن کلام است. نثر عربی جاهلی به کلی از صنایع و آراستگی و مبالغات به دور است و البته اندکی آهنگین است.^{۴۱} عرب جاهلی، بدون لحن، به نثر سخن می‌گفت و از قوت قریحه، وراثت و قلت اختلاط با اعاجم فایده می‌برد. به همین دلیل، امتیاز نثر در جاهلیت به جریان طبیعی آن بود؛ به طوری که تکلف، تزیین و مبالغه در آن دیده نمی‌شد. این نوع سخن، در تعامل با اخلاق بدوی عرب بود. بنا بر این، نثر جاهلی، دارای الفاظ قوی، ترکیب متین، دارای جمله‌های کوتاه، تعابیر موجز و مقطع، اشارات قریب، استعارات اندک، و معانی سطحی است.^{۴۲} همه این مختصات در سبک کلام پیامبر در خطبه‌های جمعه و عیدین مشاهده می‌شود. حضرت به عنوان خطیب باید با توجه به ویژگی‌های زبانی و ساختارهای ادبی قوم خویش با آنها سخن می‌گفت و ایشان را به دین اسلام دعوت می‌کرد. کلام نبوی، لباس زمانی را که در آن متولد شده بود، پوشیده و زبان کلام نبوی، زبان زنده، و پویای رایج در روزگار زندگی اش بود. به دلیل همین تأثیرپذیری، اگر در الفاظ صادره از پیامبر اکرم ﷺ، اعم از کلام ادبی، علمی، شرعی و کلام روزمره آن حضرت - که در جایگاه یک انسان با دیگران سخن می‌گفت - دقت شود، ملاحظه می‌گردد که ایجاز در آن امر واضح و روشنی است. لذا در کلام آن حضرت و خطبه‌هایش هیچ گونه زیادت و اضافه‌ای - که سیاق یا شرایط خطاب آن را اقتضا نکند - وجود ندارد؛ ضمن این که در عین ایجاز و اقتصار، تمام معنا و فوایدش را می‌رساند.

علاوه بر آن چه ذکر شد، ویژگی دیگری که به لحاظ سبک‌شناسی در کلام پیامبر ﷺ و خطبه‌های ایشان وجود دارد، مقطع (فاصله‌دار) و ناپیوسته بودن کلام است. این ویژگی غیر از کوتاه و موجز بودن سخن است. چه بسا کلامی بلند و طولانی باشد، اما مقطع و جدا. با بررسی خطبه‌های حضرت مشخص می‌شود که ایشان بیشتر از جملاتی کوتاه و فاصله‌دار برای ایراد آنها بهره برده‌اند. امام رضا علیه السلام در حدیثی از پدرانش، از امام حسن مجتبی علیه السلام روایت می‌کند که در وصف سبک سخن پیامبر فرمود:

يَتَكَلَّمُ لِحَوَائِجِ الْكَلِمِ فَصَالًا لِفَضُولِ وَلَا تَفْصِيرِ...

تعبیر «فصل» به همین ویژگی اشاره دارد؛ یعنی قطعه قطعه و جدا جدا. نیز از عایشه نقل شده است که گفت:

۴۱. تاریخ الادب العربی، ص ۱۵۴.

۴۲. همان، ص ۱۸.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مانند شما طولانی و به هم پیوسته سخن نمی گفت، بلکه سخن آن حضرت جدا جدا و مقطع بود؛ به طوری که همه قلب ها آن را درک می کردند.

نتیجه گیری و پیشنهادها

خطبه های پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله به عنوان بخشی از میراث حدیثی مسلمانان مورد توجه محدثان قرار گرفته و آنها به جمع آوری خطبه های حضرت پرداخته اند. در این میان، خطبه های جمعه و عیدین ایشان به دلیل این که خطیب جمعه با توجه به اقتضائات و شرایط زمان و مکان و حوادث ساری و جاری جامعه اسلامی به ایراد خطبه می پردازد، اهمیت ویژه ای پیدا می کند. از میان خطبه های گردآوری شده، تنها یک خطبه کامل بوده و سایر خطبه ها دارای شرایط و ویژگی های خطبه کامل نیستند؛ ولی با نگاه کلی به همه خطبه ها، چنین به نظر می آید که از نظر محتوا، دارای تنوع موضوعی و از نظر حجم، دارای حجمی نامتوازن هستند؛ به طوری که مدت زمان خاصی را نمی توان برای ایراد خطبه ها در نظر گرفت.

از میان مفاهیم مؤلفه های مذکور در خطبه ها، اعم از مؤلفه های اعتقادی، اخلاق، فقهی و تاریخی، مؤلفه های اخلاقی بیشترین حجم مطالب را به خود اختصاص داده اند. بنا براین، از دیدگاه نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله اخلاق مداری از مهم ترین شاخصه های جامعه دینی است. عنصر زمان و مکان نیز در خطبه های آن حضرت، جایگاه تعیین کننده ای دارند؛ چرا که بعضی از خطبه ها، به طور کامل، با در نظر گرفتن شرایط پیش آمده، ایراد گردیده اند. هم چنین، رویکرد ادبیات خطبه ها بیشتر تبلیغی و ارشادی بوده و این مسأله با توجه به وظیفه ابلاغ دین اسلام و تبیین آیات و تشریح احکام الهی که بر عهده پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بود، تدبیری هوشمندانه و حکایت از مخاطب شناسی آن حضرت دارد؛ ضمن این که این امر بیان گراهما تمام حضرت بر اصلاح امور اخلاقی، فرهنگی و اجتماعی جامعه خود است. هم چنین، با توجه به ویژگی ها و مختصات ادبیات عرب جاهلی، حضرت از این سبک برای القای مقاصد خویش در قالب خطبه بهره جسته و متناسب با زبان مردم عصر خویش با آنها سخن گفته و از به کاربردن پیچیدگی های لفظی و تطویل کلام خودداری کرده است. البته به کاربردن برخی از صنایع ادبی و کلمات هشدار و استفاده از آیات الهی در خطبه از جمله امتیازات خطبه های جمعه و عیدین پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله است.

کتابنامه

- الاصابة، ابن حجر احمد بن علی عسقلانی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- اعلام الدین فی صفات المؤمنین، حسن بن محمد دیلمی، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ ق.
- البداية والنهاية، ابن کثیر، بیروت: دار الکتب العلمیه، دوم، ۱۴۱۸ ق.
- پیام پیامبر، بهاء الدین خرمشاهی - مسعود انصاری، تهران: جامی، ۱۳۷۶ ق.
- تاریخ الادب العربی، حنا الفاخوری، ترجمه: عبدالمحمد آیتی، تهران: توس، ۱۳۶۱ ش.
- تاریخ الادب العربی، احمد حسن زیات، بیروت: دار الشرق العربی، ۱۴۲۷ ق.
- تاریخ تحلیلی اسلام، سید جعفر شهیدی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، دوم، ۱۳۶۳ ش.
- تاریخ حدیث شیعه، سید کاظم طباطبایی، تهران: سمت، ۱۳۸۸ ش.
- تاریخ الطبری (تاریخ الامم والملوک)، ابو جعفر محمد بن جریر، بیروت: دار التراث، ۱۳۸۷ ق.
- جامعه برین، سید موسی میر مدرس، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۰ ش.
- جامعه مدینه در عصر نبوی، عبد الله بن عبد العزیز بن ادیس، ترجمه: شهلا بختیاری، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶ ش.
- الجامع الصحیح، محمد بن اسماعیل بخاری، تونس: دار العربیة للکتاب.
- سنن ابی داوود، سلیمان بن اشعث، بیروت: مؤسسة الریان، ۲۰۰۴ م.
- السیرة النبویة، محمد بن اسحاق، تحقیق: احمد فرید مزیدی، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۴ ق.
- سیره صحیح پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله سید جعفر مرتضی عاملی، ترجمه: محمد سپهری، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فصاحة الرسول المصطفى و بلاغته، عادل عبد الرحمن البدری، تهران: نشر ژرف، ۱۳۸۱ ش.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران: دار الاسوة، ۱۳۸۰ ش.
- المحاضرات فی الهیات، جعفر سبحانی، تلخیص: علی ربانی گلپایگانی، قم: مؤسسة الامام الصادق علیه السلام، ۱۳۷۲ ش.
- مسند ابی یعلی موصلی، ابی یعلی احمد بن علی موصلی، بیروت: دار المامون للتراث، ۱۴۰۴ ق.

- المسند، احمد بن محمد بن حنبل، قاهره: دار الحديث، ١٤٠٦ق.
- المعجم الصغير، سليمان بن احمد طبراني، بيروت: دار الفكر، ١٤٠١ق.
- المعجم الكبير، سليمان بن احمد طبراني، بيروت: دار احياء التراث العربي، ١٤٢٢ق.
- المنهاج في شرح صحيح مسلم بن حجاج شرح النووي على مسلم، يحيى بن شرف نووي، اردن: بيت الافكار الدولية، ٢٠٠٣م.